

Тарасенко Б. В.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕФІНІЦІЮ МІШАНОГО УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО МОВЛЕННЯ

У статті проаналізовано різні тлумачення суржику та розглянуто перспективи лінгвістичного дослідження цього соціолінгвістичного феномена.

Мовну ситуацію в Україні головним чином характеризує українсько-російська двомовність. Одним із наслідків цього особливого типу білінгвізму (дослідження якого потребує окремої монографії) є мішане українсько-російське мовлення, що дістало назву *суржик*. Останнім часом це специфічне мовне явище привертає до себе дедалі більше уваги.

Об'єктом лінгвістичного дослідження суржик стає в кінці ХХ ст. Написана у 1970 р. книга Б. Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо» була призначена для «тих, хто не тільки володіє, а й хоче запобігти помилковому слововживанню, перебороти лексичну розбіжність у визначенні однакових понять, позбутися того паралелізму у нашій мові, що не збагачує її, а обтяжує й ускладнює» [1, 27]. Звертаючи увагу на те, що кожна мова має свій шлях розвитку, що вона формує особливі властивості душевного складу народу, його національну психіку, яка так виразно відображена в його мові, автор торкається і проблеми побутування в Україні мішаного українсько-російського мовлення. «Недобре, коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови або тої і тої, плутає обидві ці мови, перемішує їхні слова, відмінює слова одної мови за граматичними вимогами другої... Так створюється мовний покруч, чи, як кажуть у нас, на Україні, суржик» [1, 23]. У книзі Б. Антоненка-Давидовича багато уваги було приділено лексичним та фразеологічним відхиленням від норм української мови, які певною мірою порушуються під впливом російської. Але невдовзі радянська цензура вилучила її з наукового обігу. Вона була перевидана лише в 1991 р., після здобуття Україною незалежності. Тільки тоді стало можливим вивчення феномена суржику, відкрите обговорення мовних і соціокультурних проблем, пов'язаних із цим явищем.

У 1994 р. вийшла друком праця О. Сербенської «Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити», в якій дослідниця абсо-

лютно точно вказала на негативний аспект впливу суржику на свідомість людини: «Скалічена мова отупляє людину, зводить її мислення до примітива... Суржик в Україні є небезпечним і шкідливим, бо паразитує на мові, що формувалася впродовж віків, загрожує змінити мову...» [2, 6-7].

За останні десятиліття і в наукових мовознавчих журналах, і в популярних виданнях з'явилася чимало публікацій, в яких автори намагалися в той чи інший спосіб визначити природу цього мовного явища, з'ясувати причину його виникнення та особливості функціонування. Ось які визначення суржику можна зустріти: «мовна каліч», «напівмовність» [3], «покруч, химерний мішанець, кровозмісне дитя білінгвізму» [5], «мовний безлад», «мовна патологія» [6], «упосліджений гібрид... має всі ознаки фізичного та психологічного каліцтва» [5] тощо. Можна нагадати і на такі гасла: «Хай живе суржик!» [7], «Краще суржик, ніж російська» [8], які виражають оптимістичну надію на те, що російськомовні з часом перейдуть на українську через посередницьку стадію суржику.

Так чи інакше, ґрунтовних, власне лінгвістичних розвідок про суржик небагато. Наукове дослідження суржику за радянських часів було заборонене. На думку Л. Масенко, «надто сильно це скалічене мовлення частини українського соціуму самим фактом свого існування спростувало офіційну псевдоісторію гармонійної двомовності і «благотворності» впливу російської мови на українську» [9, 108]. Проте власне наукове вивчення цього мішаного типу мовлення гальмувалося і після 1991 р. з кількох причин.

По-перше, певний вплив мало переконання, що вивчення суржику на науковому рівні певною мірою легітимізує це скалічене мовлення. Воно ніби мало залишитися поза увагою і з часом зникнути, залишивши на згадку про себе характерні літературні та естрадні персонажі. Так і сталося б за умови зростання загального куль-

турно-освітнього рівня українського суспільства та впровадження відповідної мовної політики. Проте через певні історичні, політичні, суспільні, ментальні чинники цього не сталося, і маємо визнати існування мішаного мовлення як хворобу української мови.

По-друге, існує певна невизначеність щодо того, яку ж саме суміш мов позначає термін *суржик*. З одного боку, цілком очевидно, що він вживається на позначення саме мішаного українсько-російського мовлення (або ж російсько-українського): саме воно стає нині об'єктом соціолінгвістичного та психолінгвістичного дослідження. З іншого боку, різноманітні довідкові видання подають не досить чітку дефініцію цього слова. «Словник української мови» (1978) дає таке визначення цьому мовному явищу: «2. Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова». Підкреслимо, що СУМ наводить це тлумачення як друге (з примітками «перен., розм.») значення суржику, тоді як першим є етимологічне «суміш зерна пшениці й жита, жита та ячменю, ячменю й вівса і т. ін.; борошно з такої суміші» [10, 854]. Як бачимо, тут взагалі немає уточнення, про яку саме суміш мов ідеться, тоді як на той час лексема *суржик* вже набула достатнього поширення. Останнє видання найновішого «Великого тлумачного словника української мови» (2005), так само як і попередні його видання (2003, 2004), подає ідентичне з вищенаведеним у 11-томному словнику визначення (так само з примітками «перен., розм.») [11, 1416]. Перевидання «Енциклопедії української мови» (2004) тлумачить суржик як поширену в Україні «розмовну назву ненормативного індивідуального мовлення певної особи та соціолекту певної групи, що будуються на основі змішування, інтерференції елементів двох і більше мов» [12, 665]. Отже, бачимо, що в жодному із зазначених вище авторитетних довідкових видань чітко не вказано, суміш яких мов становить основу суржику.

По-третє, досі актуальною лишається проблема термінологізації самого слова *суржик*. Оскільки термін як слово чи словосполучення, що точно позначає спеціальне поняття певної галузі, повинен бути стилістично *нейтральним* і *однозначним*, термін *суржик* не може набути офіційного статусу через те, що має виразну негативно-оцінну конотацію. «Рамки лінгвістичного контексту для цього феномена, схоже, завузькі... Метамовна та оцінкова рефлексії настільки значущі для суржику, що саме вони, а не досить аморфна й розмита власне лінгвальна сутність

визначають його існування як поняття: у спеціальних текстах це слово часто береться в лапки, наче щойно винайдена метафора... Складається враження, що ті лапки потрібні авторові, щоб дистанціюватися від "нечистої мови", а тим часом їхня присутність розмиває зміст поняття ще більше» [5, 20].

Колись слово *суржик* вживали на позначення суміші зерна різних культур - пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса тощо, а також невисокої якості борошна з такої суміші [10, 854]. Після того, як його стали використовувати і на позначення мішаного мовлення (можна припустити, що сталося це десь у середині XIX ст. [12, 665]), слово почало обростати ще більш виразними негативними оцінними конотаціями. Нині мовне явище, позначене суржиком, набуло великого поширення. Воно стало настільки всезагально відомим та актуальним, що перше етимологічне значення слова «суржик» навряд чи пам'ятають (хіба що люди похилого віку). Більш того, слово *суржик* зазнало семантичного поширення. Його почали вживати на позначення всього недолугого та низькоякісного, наприклад, zdegradovanого, убогого духовного світу людини [2, 6], примітивного комплексу атрибутів сучасної інтелігенції, яка втрачає здатність творити щось нове [6]. Американська дослідниця мовної ситуації України Лада Біланюк називає нову, реконструйовану площу «Майдан Незалежності» архітектурним суржиком [13, 105]. Нарешті, ним почали називати саму людину - тільки не у тому значенні, що його зафіксував у «Словнику української мови» Б. Грінченко («людина змішаної раси. *Се суржик: батько був циган, а мати - дівка з нашого села*», т. 4, с. 231), а у значенні людини, для якої суржик - як мова і як спосіб мислення - став буттям.

Коріння цього соціолінгвістичного феномена варто шукати в глибинах історії України та її мови. Україна тривалий час перебувала під гнітом Російської імперії, яка протидіяла формуванню української літературної мови, забороняла використання її у вищих сферах суспільного життя, намагаючись звести її до рівня селянської говірки. Політикою Радянського союзу був лінгвоцид під гаслом «викорінення буржуазного націоналізму», який супроводжувався таємним фізичним знищенням усіх, хто не лише розмовляє, а й думає по-українськи. Не можна не згадати також масове винищення українського народу, що послабило та значно деморалізувало його. Стефанія Андрусів пише про те, що за таких умов в українців з'явився страх перед власною мовою, Едипів комплекс: «Українець,

як Едип, убив свого батька - свою самість, мову, і вертається вона до нього хіба в пісні за столом... Говорити по-українськи замість радості мовлення, задоволення від мови часто зводиться до обов'язку перед мовою, психологічного дискомфорту і невдоволення собою і... мовою» [14, 150]. Натомість сформувалося суржикомовне середовище, яке в очах інтелігенції (як української, так і російської) є убогим, плебейським. «Суржик - це найвищий ступінь духовного плебейства, це відсутність стилю, відсутність внутрішнього вертикального, організуючого начала. Суржик в принципі неможливо унормувати, неможливо скласти його граматику - він такий же безформний, як і сутність жлобської природи. Звідси й чисто плебейське - прагматичне та функціональне - уявлення про мову як виключно засіб комунікації, і ніщо більше... Якось один жлоб з Донбасу наприкінці 1980-х, ще за горбачовської «перестройки» сказав, що українська мова його зацікавить лише у тому разі, коли одне буде більше ковбаси... » [15]. Отже, має рацію Леся Ставицька, коли пише, що у цьому слові закодовано «цілий спектр етнонаціональних, суспільно-політичних негативів».

Мовознавець Володимир Демченко, наприклад, вважає, що замість «штучного, політично заангажованого та мазохістичного терміна *суржик*» було б доцільно дозволити вживання терміна *регіональне койне* на позначення «суміші елементів літературної мови, територіальних діалектів, просторіччя та, можливо, й іншої мови (компонента білінгвістичної опозиції) з мовою нацбільшості на певній території» [16, 29]. Це призвело б до «такої бажаної ситуації, коли особа не соромилася б своєї української мови, усвідомлюючи, що це не «зіпсована» якась мова, а звичайна, відповідна до обставин історичного розвитку та екстралінгвістичних чинників мова» [16, 29]. Проте з такою пропозицією важко погодитися. Термін *койне* справді стилістично нейтральний. Історично він означав узагальнений тип усного мовлення носіїв давньогрецьких діалектів. Койне виникає як засіб міждіалектного, а інколи й міжнаціонального спілкування на базі певного діалекту та поступово об'єднує специфічні особливості кількох діалектів. Варто зауважити, що койне формувалися за умов відсутності літературних кодифікованих форм мови, і їх певною мірою можна віднести до історичних форм існування мови. Окрім того, вони можуть передувати виникненню літературної мови і нерідко стають його базою. Тобто формування койне відбувається шляхом *взаємозбагачення* діалектів майбутньої мови, тоді як суржик є *взає-*

мообкращенням уже сформованих літературних мов - української і російської. Безперечно, необхідними є наукові порівняння суржика з іншими формами існування мови (піджинами, креолами і т. д.), які ще чекають на своїх дослідників.

Згідно з українською соціолінгвістичною традицією виділення форм існування мови (літературна мова, діалект (територіальний, соціальний), просторіччя, мова фольклору) суржик можна кваліфікувати як одну з форм українського просторіччя. Про це пише автор статті про суржик О. Тараненко у новому виданні «Енциклопедії української мови» [12]. Незважаючи на те, що в його визначенні суржик трактується як суміш елементів двох та більше мов, автор таки відзначає, що «найчастіше під суржиком як соціолектом розуміють певний структурно-функціональний компонент українського просторіччя з помітною домішкою русизмів, що став розмовною мовою і фактично основним засобом спілкування україномовного населення країни внаслідок масової тривалої контактної **українсько-російської** двомовності в її асиметричній (диглосній) формі» [12, 665]. Окрім цього, вчений аналізує природу суржика, причини його виникнення, окреслює три основні типи цього соціолінгвістичного феномена.

Отже, за О. Тараненком, перший тип суржика є спонтанним мовленням осіб з недостатнім культурно-освітнім рівнем, які не тільки незадовільно володіють як українською, так і російською мовою, а й не надають особливого значення таким властивостям своєї мовної поведінки. Другий тип суржика є мовою достатньо усвідомлюваного користування, носії якої відчувають не тільки певний брак засобів української літературної мови, а й незручність у користуванні нею як неприйнятною, непрестижною в їхньому мовному середовищі. Третій тип суржика є мимовільним й більше того - небажаним для самого мовця явищем при контрольованому користуванні мовою. На відміну від двох попередніх форм вияву суржика, які не тільки реалізуються в мовленні, а й сформували вже певну нішу в загальних межах українського просторіччя, третя форма функціонує на рівні індивідуального мовлення й визначається тільки рівнем мовної компетенції осіб [12, 666].

Власну кваліфікацію суржика наводить дослідниця мішаних форм мовлення в Україні Лада Біланюк. У своїй монографії «Contested Tongues. Language Politics and Cultural Correction in Ukraine» дослідниця виділила такі категорії суржика:

1) урбанізовано-селянський суржик (Urbanized-Peasant Surzhyk) - перший різновид сур-

жику, що виник у XIX ст. через намагання українського селянина пристосуватись до російськомовного міста. Для урбанізованих селян на той час спілкуватися суржиком було престижніше, ніж українською, яка вважалася провінційною та, що було більш небезпечним, націоналістичною;

2) селянсько-діалектний суржик (Village-Dialect Surzhyk). На відміну від першого різновиду, цей тип суржику витворився безпосередньо в селі в той час, коли відбувалося становлення української літературної мови на основі народно-розмовних діалектів;

3) совєцько-український суржик (Sovietized-Ukrainian Surzhyk) - основний тип суржику, що розвинувся у результаті русифікації населення України у складі СРСР;

4) міський білінгвальний (Urban-Bilinguals' Surzhyk). Цей тип суржику характерний для двомовних людей, що знають і українську, і російську. Знаючи обидві мови, білінгви у розмовах або переключаються з однієї мови на іншу (codeswitching), або змішують обидві мови (language mixing), що переходить у звичку;

5) постсовєцький суржик (Post-Independence Surzhyk). Цей тип виникає внаслідок намагання російськомовних людей старшого віку розмовляти українською у зв'язку з наданням їй статусу державної.

Аналізуючи фонетичні, морфологічні, лексичні та синтаксичні особливості суржикомовних висловлювань, авторка робить висновок, що суржик можна кваліфікувати як антимову. Через відсутність будь-якої структури та послідовності проявів суржику, дослідниця робить висновок, що науковий опис цього мовлення ніколи не буде остаточним [13].

Суржиком зацікавилися не лише західні вчені-мовознавці (де практика дослідження та вивчення мішаних типів мовлення вже має тривалу традицію), а й російські. На факультеті етнології Європейського університету у Санкт-Петербурзі мав місце проект «Нові мови нових держав: явища на межі близькоспоріднених мов на пострадянському просторі», метою якого було вивчення мішаних форм мовлення (суржику та трасянки) з лінгвальної точки зору, порівняння їх з іншими ідіомами, зокрема, діалектами піджинами, креольськими мовами, перемиканням кодів, інтерференцією, а також виявлення причин виникнення, особливостей функціонування та можливих трансформацій суржику і трасянки за умов мовної політики, що проводиться нині в Україні та Білорусії [17]. Російські вчені збрали досить велику кількість матеріалу під час по-

льових досліджень у Харкові та Києві (цікаво, що інтерв'ювання проводилося як відкритим, так і прихованим способом, що дало змогу виявити, якими мовними кодами і якою мірою володіють інформанти). Аналіз зібраного матеріалу було здійснено на всіх мовленнєвих рівнях (лексичному, фонетичному, акцентуаційному, морфологічному, синтаксичному), результати подано у вигляді зведених таблиць. Розшифровки інтерв'ю, надані у форматі PDF, забезпечують вільний доступ до них та можливість використання іншими дослідниками. За теоретичну базу проекту було взято дослідження українських мовознавців, присвячені мовній ситуації в Україні та її наслідкам.

Отже, українська мовна ситуація зі своїм особливим типом двомовності зацікавила і світову спільноту мовознавців. В українській соціолінгвістиці наукове вивчення мішаних типів мовлення досі відбувалося переважно в контексті процесів *інтерференції* на різних мовленнєвих рівнях: фонетичному, лексичному, морфологічному, синтаксичному. На нашу думку, мішане українсько-російське мовлення заслуговує на більш детальний та комплексний підхід, як суто лінгвістичний, так і соціо- та психолінгвістичний. Одним із завдань таких досліджень має стати, на нашу думку, визначення засад розмежування інтерферованого і креолізованого мовлення. Слушним також видається термінологічне узаконення слова *суржик*. Цей термін якнайкраще відображає сутність креолізованого українсько-російського мовлення.

Окремим етапом у вивченні *суржику* має стати опрацювання методів збирання мовного матеріалу. У цьому випадку варто згадати досвід західних соціолінгвістичних практик, особливо методіку американського соціолінгвіста У. Лабова, який винайшов спосіб записувати спонтанне мовлення інформантів без досягнення ефекту «парадоксу спостерігача». Важливим є також вивчення мішаних типів мовлення в усіх областях України для визначення регіональних особливостей процесів мовленнєвої креолізації.

Українські мовні питання та проблеми повинні перейти із суспільно-публіцистичного у науково-дослідницьке гетто й залишатися там як багатющий соціолінгвістичний та психолінгвістичний матеріал. За «одужання» українського суспільства від «ракової» хвороби мови має відповідати проукраїнська мовна політика (яка, в свою чергу, повинна бути складовою національної державної політики).

1. Антопенко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо.- 4-е вид., перероб. і доп.- К.: Українська книга, 1997.- 336 с
2. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити: Посібник / За заг. ред. О. Сербенської.- Львів: Світ, 1994.- 152 с.
3. Руда О. Суржик або напівмовність // Українська мова та література.- 2000.- Ч. 41 - С 8-10.
4. Андрухович Ю. Орiм свiй перелiг... i сiймо слово // Урок української.- 2001.- № 7.- С. 2-4.
5. Ставицька Л. Кровозмієне дитя двомовності // Критика.- 2001,- Ч. 10 (жовтень).- С 20-24.
6. Сербенська О. «Низька мова», безлад чи мовна патологія? // <http://vesna.org.ua/txt/konf/mk2001/roz2.html>.
7. Донiй О. Хай живе суржик! // <http://www.molodaukraina.org/news.asp?Id=229 &IdType=12>.
8. Згвалтування суржиком // <http://uraoloda.kiev.ua/number/195/164/6880/>
9. Масенко Л. Т. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір.- К.: Видавничий дiм «КМ Академiя», 2004.- 163 с
10. Словник української мови: В 11-ти т.- К.: Наук, думка, 1970-1980.
11. Великий тлумачний словник української мови / Уклад, i гол. ред. В. Т. Бусел.- К.; Iрпiнь: ВТФ «Перун», 2005.- 1728 с.
12. Українська мова. Енциклопедія / Ред. В. М. Русанiський, О. О. Тараненко. 2-ге вид., виправ, i доп.- К.: Українська енциклопедія, 2004.
13. Lada Bilaniuk. Contested Tongues. Language Politics and Cultural Correction in Ukraine. New York: Cornell University Press, 2005.
14. Андрусiв С. Страх перед мовою як психокомплекс сучасного українця // Сучасність.- 1995,- № 7-8.- С. 147-152.
15. Окара А. На захист російської мови. Полтавський суржик та духовне плебейство // <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/okara-nazah.htm>.
16. Демченко В. Органiчна та неорганiчна українська мова: Монографiя. - Херсон: Олдi-плюс, 2003.
17. <http://www.eu.spb.ru/ethno/projects/project3/list.htm>.

B. Tarasenko

TO THE QUESTION OF THE DEFINITION OF THE MIXED UKRAINIAN-RUSSIAN SPEECH

In the paper different interpretations of the notion «surzhyk» are analyzed and perspectives of the further investigation of this sociolinguistic phenomenon are examined.